

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

МИХАЙЛОВ МИХАЙЛО БОРИСОВИЧ

УДК 342.34

**НЕТИПОВІ (ДОПОМІЖНІ) ФОРМИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ
ДЕМОКРАТІЇ: ТЕОРІЯ І КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ
РЕГУЛЮВАННЯ**

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі загальноправових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент,
РАДЧЕНКО Олександр Іванович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ
доцент кафедри конституційного і
міжнародного права факультету № 4

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, доцент,
МАГНОВСЬКИЙ Ігор Йосифович,
Івано-Франківський юридичний інститут
Національного університету «Одеська
юридична академія» МОН України
професор кафедри кримінального права
та кримінології

кандидат юридичних наук, доцент
БАКУМОВ Олександр Сергійович,
народний депутат України

Захист відбудеться «30» листопада 2019 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.051.31 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6, аудиторія 431.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4

Автореферат розісланий «29» жовтня 2019 року

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

О. С. Передерій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Побудова сталого демократичного суспільства в Україні відбувається в умовах зростання потреби народу в реалізації влади, джерелом якої він є, та наданої йому як носію суверенітету. Наразі суспільство вимагає максимального забезпечення наданого ст. 5 Конституції України права на безпосереднє здійснення влади та права брати участь в управлінні державними справами, що закріплено у ст. 38 Основного Закону.

З розвитком громадянського суспільства та його основних інститутів, на тлі системних кризових явищ в ключових сферах суспільного життя України і, насамперед політичній, вони перестали повною мірою забезпечувати бажаний владний вплив народу на державну владу. Суспільство й науковці здійснюють наполегливі спроби пошуку нових форм реалізації народом права безпосереднього здійснення ним влади. Це стало нагальною проблемою як у багатьох розвинених європейських країнах, так і в країнах, що розвиваються, через втрату інтересу пересічного громадянина до виборів та референдумів як таких, що не спроможні на сучасному етапі розвитку державних інститутів задовольнити у повній мірі всі очікування суспільства, що отримало своє формальне підтвердження у Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) № 1746 «Демократія в Європі: криза та перспективи» 2010 року, де наголошено на суттєвому зростанні комунікативної прірви між органами влади та громадянами.

Теоретико-правові питання, а також наявні проблеми конституційно-правового регулювання нових форм безпосередньої демократії (точніше його недосконалість та фрагментарність, а подекуди й відсутність), наразі гостро стоять на порядку денному українського суспільства і в контексті ініційованої главою нашої держави конституційної реформи мають неабиякий ступінь актуальності, а їх вирішення потребують обов'язкового відповідного фахового підходу із залучення провідних науковців-конституціоналістів.

Досвід розвинених демократій засвідчує дієвість поки що нетипових для України форм безпосереднього народовладдя, що своєю чергою підкреслює неабияку актуальність порушеної проблематики та обумовило вибір теми даного дослідження.

Стан наукової розробки теми. Проведене дослідження ґрунтується на теоретичному базисі, сформованому в роботах вітчизняних науковців. Було використано зарубіжних учених-юристів, а також фундаментальні класичні напрацювання мислителів.

Загалом питання нетипових форм безпосередньої демократії та виділення їх з-поміж інших (типових) форм не були предметом безпосередніх досліджень учених-юристів, проте окремі аспекти частково знайшли своє

відображення в працях таких науковців як О.О. Галус, Ю.Р. Мірошніченко, І.М. Панкевич, В.Ф. Погорілка, О.В. Радченка та деяких інших. Чимало уваги різноманітним проявам та формам прямого народовладдя приділено зарубіжними науковцями, а саме М. Гунелем, Р. Далем, Л. Дюгі, Дж. Кіном, С. де Конка, М.А. Райнером.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Проведене дослідження повною мірою відповідає Пріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2016-2020 роки, що були визначені у Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2016–2020 роки (затверджена загальними зборами Національної академії правових наук України 3 березня 2016 року).

Мета і завдання дослідження. Метою даного дисертаційного дослідження є: визначення сутності безпосередньої демократії та її форм; встановлення найбільш поширених способів класифікації форм безпосередньої демократії та обґрунтування комплексного критерію для їх поділу на типові (основні) та нетипові (допоміжні); визначення сутності та значення нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії; встановлення витоків форм безпосередньої демократії, особливостей їх історичного розвитку та становлення, а також з'ясування особливостей їх морфогенезу; осмислення сутності, значення й світового досвіду реалізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом голосування, зборів та звернень, а також застосування сучасних інформаційно-комунікативних технологій для безпосереднього владного волевиявлення народу; розроблення основних напрямків і шляхів вдосконалення правового регулювання форм безпосередньої демократії у вітчизняному законодавстві.

Для досягнення зазначеної мети ставляться та вирішуються наступні завдання:

1. Визначити поняття та з'ясувати юридичну природу форм безпосередньої демократії.
2. Проаналізувати поняття «форми безпосередньої демократії», окреслити коло сучасних форм прямого народовладдя, здійснити аналіз поширених підходів до їх класифікації та обґрунтувати необхідність їх поділу на типові (основні) та нетипові (допоміжні) форми.
3. Охарактеризувати та визначити головні історичні етапи та історичний контекст еволюції нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, а також з'ясувати характер їх морфогенезу, його причини та наслідки.
4. Встановити особливості та узагальнити досвід реалізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом голосування, а саме народного вето, народної правотворчої ініціативи та відкликання з посад.

5. Виявити закономірності та проаналізувати особливості реалізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом зборів та звернень громадян, на підставі чого узагальнити відповідний досвід.

6. З'ясувати місце електронної демократії серед інших форм демократії, розкрити сутність та значення прямої електронної демократії як найважливішої складової е-демократії, охарактеризувати моніторингову демократію як нову нетипову форму прямого народовладдя, що реалізується завдяки механізмам прямої електронної демократії та дослідити деякі аспекти застосування технології блокчейн у процесі реалізації права народу на владу.

7. Визначити основні напрямки конституціоналізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії у вітчизняній правовій системі та запропонувати шляхи вдосконалення вітчизняного конституційного законодавства з метою встановлення дієвих механізмів реалізації права народу на владу.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері реалізації конституційного права громадян на безпосереднє здійснення публічної влади.

Предметом дослідження є нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії: теорія та конституційно-правове регулювання.

Методи дослідження. Достовірність, повнота, об'єктивність та всебічність результатів дисертаційного дослідження були досягнуті завдяки поєднанню загальнонаукових та спеціальних методів пізнання об'єктивної дійсності. Під час роботи над дисертацією систематично застосовувалися загальні прийоми пізнання, а саме аналіз, синтез, дедукція та індукція. В основу дослідження сутності безпосередньої демократії та її форм, їх розвитку та становлення, а також з'ясування особливостей еволюції та морфогенезу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3) було покладено історико-правовий метод. Порівняльно-правовий метод дозволив здійснити дослідження досвіду правового регулювання інститутів електронної демократії (підрозділ 2.3), форм безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом голосування, зборів та звернень громадян провідних демократичних держав світу (підрозділи 2.1, 2.2). Метод структурно-функціонального аналізу покладено в основу дослідження місця й ролі прямої електронної демократії в системі форм прямого народовладдя (підрозділ 2.3). Логіко-семантичний метод активно використовувався для аналізу безпосередньої демократії та формулювання авторських визначень безпосередньої демократії, морфогенезу форм безпосередньої демократії, прямої електронної демократії, а також моніторингової демократії (підрозділи 1.1, 1.3, 2.3). Формально-юридичний метод було покладено в основу аналізу чинного правового регулювання нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя в Україні та розроблення ефективних шляхів їх конституціоналізації.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що в даній дисертації здійснено науково-практичне обґрунтування необхідності виділення нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, проведено аналіз особливостей даної групи форм прямого народовладдя та запропоновано шляхи вдосконалення вітчизняного законодавства в частині забезпечення права народу на реальне та ефективне безпосереднє здійснення належної йому влади.

За підсумками проведеного дослідження було отримано наступні конкретні результати, що містять наукову новизну, зокрема:

вперше:

- запропоновано та обґрунтовано поділ форм безпосередньої демократії, в основу якого покладено комплексний критерій, що включає історичне підґрунтя, значимість для ефективного народного волевиявлення, поширеність у практиці, типовість для конкретної правової системи та ступінь законодавчої урегульованості, на типові (основні) форми, що характерні для правових систем більшості демократичних держав світу, є основними виразниками волі народу та мають високий рівень правового урегулювання, та нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, що, враховуючи особливості різних правових систем, не є типовими засобами реалізації народом належної йому влади та виконують при цьому більшою мірою допоміжну роль у його безпосередньому владному волевиявленні;

- запроваджено до категоріального апарату конституційного права термін «морфогенез форм безпосередньої демократії» та розкрито його зміст, зокрема визначено етапи становлення та розвитку нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, а також розроблено морфогенетичний підхід до аналізу форм та проявів безпосередньої демократії, який дозволив визначити стан їх розвитку, значення та перспективи реалізації;

- запропоновано розглядати прояви безпосередньої демократії як діяльність суспільства, що полягає у вираженні його волі, спрямованої на здійснення безпосереднього впливу на владні відносини та їхні результати, які, проте, так і не набули достатніх ознак форм прямого народовладдя;

удосконалено:

- поняття безпосередньої демократії, зокрема як соціальної системи, форми якої виступають засобами комунікативного зв'язку між суспільством та владою;

- підходи до визначення та класифікації форм безпосередньої демократії, а також визначення кола її суб'єктів позиції застосування широкого та вузького підходів;

- розуміння сутності електронної демократії. Зокрема, запропоновано виокремити таку важливу її складову – електронну демократію, яку необхідно розглядати як самостійну нетипову (допоміжну) форму безпосередньої демократії;

- систему принципів, покладених в основу реалізації різноманітних форм прямого народовладдя;
- підходи до конституційної реформи, спрямованої на децентралізацію влади та забезпечення практичної реалізації народом влади, джерелом якої він є;
отримали подальший розвиток:
- здобутки іноземних науковців щодо сутності та можливостей блокчейн-технологій у забезпеченні безпосередньої та інтерактивної участі громадян у владних правовідносинах, а також моніторингової демократії, реалізація якої актуалізувалася завдяки механізмам прямої електронної демократії;
- узагальнення щодо особливостей, сутності та значення таких форм безпосередньої демократії як: народне veto, народна правотворча ініціатива, відкликання з посад, загальні збори громадян за місцем проживання, громадські слухання, петиції, місцеві ініціативи;
- положення про конституційний принцип народного суверенітету та значення нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя в його практичній реалізації;
- дослідження історичних етапів становлення та розвитку нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії.

Практичне значення одержаних результатів найбільш повно проявляється у:

- правотворчості, оскільки одержані за підсумками проведеного дослідження висновки та сформульовані рекомендації можуть бути покладені в основу конституційної реформи у частині децентралізації публічної влади, розширенням кола форм безпосередньої демократії та вдосконаленням механізмів їх практичної реалізації;
- правозастосовній діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, оскільки запропоновані підходи до розуміння особливостей практичної реалізації форм прямого народовладдя дозволяють значно підвищити їх ефективність;
- науково-дослідній діяльності, адже сформульовані в роботі ідеї можуть стати відправною точкою для більш глибокого та детального дослідження сутності та значення нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії;
- навчальному процесі, а саме при розробці навчальних програм, підручників та посібників, а також під час викладання навчальних дисциплін «Конституційне право України» та «Конституційне (державне) право зарубіжних країн».

Апробація результатів дослідження. Найбільш важливі положення, ідеї та висновки, сформульовані за підсумками проведення даного дослідження, систематично обговорювалися на засіданнях кафедри фундаментальних та юридичних (загальноправових) дисциплін та кафедри конституційного і

міжнародного права Харківського національного університету внутрішніх справ. Окрім того, основні ідеї, положення, пропозиції, рекомендації та висновки, викладені у дисертації, доповідалися та були предметом конструктивних дискусій на національних і міжнародних науково-практичних конференціях з подальшою публікацією тез доповідей у відповідних збірниках, а саме: «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (м. Харків, 20-21 липня 2018 року), «Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми» (м. Харків, 25 листопада 2016 року), «Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення» (м. Запоріжжя, 27-28 липня 2018 року), «Національні та міжнародні стандарти сучасного державотворення: тенденції та перспективи розвитку» (м. Харків, 3-4 серпня 2018 року).

Публікації. Найбільш важливі положення, ідеї та висновки дисертаційного дослідження опубліковані у шести статтях у наукових фахових виданнях, зокрема одному науковому виданні іноземної держави, затверджених Вищою атестаційною комісією України та Міністерством освіти і науки України, а також у шести тезах доповідей на науково-практичних конференціях, у тому числі п'яти зі статусом міжнародних.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, які містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 221 сторінка, з них основного тексту – 189 сторінок. Кількість використаних джерел – 236 найменувань на 32 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** проаналізовано актуальність обраної теми дисертаційного дослідження, здійснено обґрунтування необхідності глибокого дослідження теорії та практики безпосередньої демократії, визначено предмет, об'єкт, мету, завдання та методи проведення наукового дослідження, викладено новизну та практичне значення одержаних результатів.

Розділ 1 «Форми безпосередньої демократії: історико-теоретичні аспекти» складається з трьох підрозділів.

Підрозділ 1.1. «Поняття та юридична природа форм безпосередньої демократії» присвячено аналізу сутності та значення безпосередньої демократії, а також встановленню поняття, суспільних та юридичних властивостей її форм. Запропоновано широкий (абстрактний) та вузький підходи до розуміння суб'єкта безпосередньої демократії. Згідно з першим народ визнається її суб'єктом. Другий підхід обумовлюється конкретними формами безпосередньої демократії, а тому суб'єктами визнаються особи, яким законом надано право участі в

реалізації таких форм. Коло цих осіб суттєво залежить як від особливостей конкретної правової системи, так і від набору форм прямого народовладдя.

В основу безпосередньої демократії та процесу реалізації її форм розкриваються покладено принципи рівності, законності, загальності, повновладдя, плюралізму, імперативності, реальності та гарантованості. Справжня безпосередня демократія може бути реалізована лише у випадку наявності законодавчо закріпленої та дієвої системи вищевказаних принципів.

Особливостями форм безпосередньої демократії названо забезпечення прямого, безпосереднього виявлення волі народу, незворотні правові наслідки її прояву, а також спрямованість на безпосереднє прийняття нормативного-правових актів або спонукання уповноважених органів до їх прийняття.

Підрозділ 1.2. «Класифікація форм безпосередньої демократії» присвячено аналізу наявних критеріїв класифікації форм безпосередньої демократії та обґрунтуванню необхідності використання нового комплексного критерію, який дозволяє поділити форми безпосередньої демократії на типові (основні) та нетипові (допоміжні). Такий комплексний критерій включає історичне підґрунтя, значимість для ефективного народного волевиявлення, поширеність у практиці, типовість для конкретної правової системи, ступінь законодавчої урегульованості. Вибори та референдум віднесено до типових (основних) форм, у той час як до нетипових (допоміжних) форм віднесено інші форми прямого народовладдя, що, враховуючи особливості різних правових систем, не є типовими та виконують більшою мірою допоміжну роль в реалізації народом свого права на владу. При цьому, акцентується увага на тому, що термін «нетипові» не є абсолютним синонімом терміну «допоміжні», проте вони мають використовуватись саме у формі запропонованої конструкції, оскільки дозволяють всебічно охарактеризувати форми прямого народовладдя та критерії їх класифікації.

Підрозділ 1.3. «Еволюція та морфогенез нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії» присвячено огляду тривалого шляху становлення та трансформації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. Виокремлено етап давньої (архаїчної) безпосередньої демократії (період з VI ст. до н.е. – приблизно XVI ст. н.е.) та сучасну (модерністську) модель безпосередньої демократії, який у свою чергу розділено на три періоди. На першому відбулося нівелювання значення загальних зборів як єдиної основної форми безпосередньої демократії (початок XVIII століття). Другий характеризується появою та правовим закріпленням нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії (кінець XVIII – кінець XIX століть). На третьому етапі (кінець XX століття) розпочалася інформатизація форм безпосередньої демократії, яка триває й донині та має сталу тенденцію до інтенсифікації.

Здійснено пошук закономірностей у появі та розвитку нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії та запропоновано поняття їх

морфогенезу – сукупності процесів зародження та формування нових, а також поширення і вдосконалення вже відомих форм безпосередньої демократії. Він передбачає перехід різноманітних проявів безпосередньої демократії (діяльність суспільства, що полягає у вираженні його волі, спрямованої на здійснення безпосереднього впливу на владні відносини та їх результати) у форми безпосередньої демократії внаслідок їх включення до системи наявних правовідносин, у тому за допомогою їх конситуціоналізації. Ключовим чинником морфогенезу нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя визнано кризу представницької демократії та типових (основних) форм безпосередньої демократії, які перестали задовольняти прагнення громадян на безпосередню участь у вирішенні долі держави, у тому числі у міжнародних правовідносинах, втрата здатності встановлювати інтерактивний комунікативний зв'язок між владою та суспільством. Будь-яке суспільне явище, пов'язане з безпосередньою участю громадян у владних правовідносинах, може бути піддане морфогенетичному аналізу. Його сутність полягає у співставленні особливостей суспільного явища зі стадією морфогенезу (поява, протиріччя, взаємна трансформація, включення до системи суспільних правовідносин).

Розділ 2 «Конституційно-правове регулювання нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії: сучасний стан і перспективи розвитку» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 *«Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, що реалізуються у формі голосування»* здійснено системний аналіз сутності та особливостей правового регулювання значної групи нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, які реалізуються за допомогою механізму загального голосування. До них віднесено народну правотворчу ініціативу, народне вето та відкликання з посад. Ключовими особливостями зазначених форм безпосередньої демократії є те, що, з одного боку, вони можуть бути реалізовані виключно з ініціативи суб'єктів прямого народовладдя, а з іншого дозволяють останнім здійснювати вирішальний вплив та контроль за діяльністю представницьких органів влади. Такі форми є абсолютно-імперативними та за жодних обставин не можуть мати рекомендаційного чи консультативного характеру.

Народне вето дозволяє громадянам ініціювати винесення на голосування питання про скасування нормативно-правового акту або його частини, що набули чинності. У випадку, коли представницький орган державної влади чи місцевого самоврядування ухиляється від прийняття нормативно-правового акту, гостру потребу в якому відчуває суспільство, суб'єкти безпосередньої демократії можуть реалізувати право законодавчої (правотворчої) ініціативи шляхом проведення відповідного референдуму.

Захист громадян від неспроможності обраних під час місцевих або загальнодержавних виборів представників діяти від їх імені та в їхніх інтересах

може бути здійснений шляхом відкликання депутатів з посад. У такому випадку діє механізм, аналогічний такому у цивільному праві, відповідно до якого довіритель має право відкликати свою довіреність та припинити повноваження повіреного. Найбільш ефективний та доцільний спосіб реалізації даної нетипової (допоміжної) форми прямого народовладдя полягає у відкликанні виборцями депутатів місцевих рад.

У підрозділі 2.2. *«Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, що реалізуються у формі зібрань та звернень»* аналізується сутність і особливості правового регулювання значної групи нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, що реалізуються шляхом загальних зборів та звернень громадян, а точніше загальних зборів громадян за місцем проживання, громадських слухань, мітингів, демонстрацій тощо, а також петицій та місцевих ініціатив.

Громадські слухання як форма комунікації влади із суспільством шляхом спільного обговорення представниками громадськості та представниками владних інституцій певних суспільно важливих питань, набагато більше пристосовані до сучасних реалій та можуть бути досить ефективно реалізовані в межах великих територіальних одиниць. Зазначається, що мітинги, демонстрації, пікети та протести, як форми безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом зібрань, не мають достатньої політико-правової конструктивності, проте слугують вираженням суспільних настроїв та позицій. Підкреслюється, що ефективним механізмом спонукання владних інституцій до певних дій та донесення актуальної волі громадян за допомогою звернення останніх до органів державної влади та місцевого самоврядування є подання відповідних петицій чи внесення ініціатив.

Наразі інститут петицій з метою збереження його дієвості та реальності у майбутньому активно переходить в онлайн режим.

У підрозділі 2.3. *«Пряма електронна демократія як нова нетипова (допоміжна) форма безпосередньої демократії»* висвітлюються сутність й значення однієї з найбільш ефективних у сучасних реаліях форми безпосереднього народовладдя – прямої електронної демократії. Зміст останньої полягає у використанні інформаційно-комунікативних технологій з метою безпосередньої участі народу в режимі онлайн у прийнятті владних рішень чи спонуканні уповноважених органів до їх прийняття. Вона є складовою електронної демократії поряд з електронним урядом, електронним управлінням, електронною участю тощо. Пряма електронна демократія характеризується високим ступенем інтерактивності. Вона дозволяє зробити процес реалізації народом належної йому влади безперервним.

Одним з найважливіших елементів прямої електронної демократії наразі є конструктивне використання суспільством соціальних мереж, за допомогою

яких здійснюється латентний тиск на владу, які, таким чином, поступово стають виразниками суспільної думки та народної волі.

Ще однією складовою зазначеної форми безпосередньої демократії є електронне голосування, електронні петиції та електронна участь у законодавчому процесі. Підкреслюється, що новий рівень їх реалізації стає можливим завдяки розвитку та становленню новітньої технології блокчейн. Дана технологія децентралізованого та захищеного обміну інформаційними даними дозволить гарантувати захист від втручання у безпосередню реалізацію народом своєї влади, заощадження часу та бюджетних коштів.

Наголошується, що останнім часом інститутом, який набуває дедалі більшої ваги саме в рамках механізмів прямої електронної демократії є моніторингова демократія – активний контроль громадянського суспільства за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб. Її, з одного боку, некоректно вважати складовою прямої електронної демократії, але з іншого вона не може функціонувати поза нею.

Підрозділ 2.4. «Шляхи конституціоналізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії в Україні» з'ясована сутність конституціоналізації як явища в конституційному праві та законотворчій роботі, а також шляхів удосконалення вітчизняного законодавства, з метою забезпечення реального втілення ідей народного суверенітету у нетипових (допоміжних) формах безпосередньої демократії.

Чинна Конституція України фактично оминула увагою будь-які нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, вказавши лише на гіпотетичну можливість їх існування, а система чинних нормативно-правових актів лише частково врегульовує їх реалізацію, та й то, більшою мірою, на місцевому рівні. Підкреслюється, що наразі виглядає нагальною необхідність внесення точкових змін до Конституції України. Зокрема, наголошується на доцільності включення до її тексту посилання на спеціальний закон, предметом регулювання якого стануть «інші форми безпосередньої демократії», існування яких передбачено чинною редакцією ст. 69 Основного Закону. Але реалізація запропонованих конституційних новел неможлива без розроблення й подальшого прийняття конституційного закону «Про безпосереднє здійснення влади Українським народом». Він має визначити основні засади, гарантії та процедуру реалізації нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії в Україні., а також отримати належне закріплення такі конституційно-правові інститути як народне veto, народна правотворча (законодавча) ініціатива, відкликання з посад депутатів місцевих рад, загальні збори громадян за місцем проживання та пряма електронна демократія (електронні петиції, он-лайн ініціативи та електронні обговорення самостійно або в межах блокчейн-платформи безпосередньої демократії).

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено правові позиції та теоретичні узагальнення щодо сутності, особливостей та ролі конституційно-правового регулювання нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. Визначено, які саме форми прямого народовладдя на даному етапі розвитку демократії та сучасних правових систем доцільно відносити саме до нетипових (допоміжних) та запропоновано критерії, що дозволяють здійснити відповідну класифікацію форм безпосередньої демократії. Проведено аналіз деяких найбільш значимих, на нашу думку, нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя. Результатом проведеного наукового дослідження стало формулювання низки висновків, пропозицій і рекомендацій, основними серед яких серед яких є наступні:

1. Безпосередня демократія – це суспільні правовідносини, пов'язані з вираженням народної волі у формах, не заборонених законом, шляхом безпосереднього прийняття суб'єктами, коло яких визначене законом, владних рішень, результат яких не опосередкований владним впливом державних інституцій, або спонукання органів державної влади чи місцевого самоврядування до їх прийняття. Безпосередня демократія ґрунтується за принципах рівності, законності, загальності, повновладдя, плюралізму, імперативності, реальності та гарантованості.

2. Визначаючи коло суб'єктів безпосередньої демократії доцільно застосовувати широкий та вузький підходи. За широкого підходу єдиним суб'єктом безпосередньої демократії варто вважати народ, що представляє усе населення держави в його єдності та взаємозв'язку окремих груп (етнічних, територіальних, професійних чи будь-яких інших). Вузький підхід передбачає, що суб'єктами безпосередньої демократії є особи, діяльність яких спрямована на вираження народної волі у формах, не заборонених законом, та не опосередкованих владним впливом державних інституцій, водночас наділених правом безпосередньої участі у прийнятті рішень владного характеру або спонукання органів влади до прийняття рішень з питань місцевого (локального) або загальнодержавного значення. Коло таких суб'єктів може варіюватися залежно від особливостей конкретної форми безпосередньої демократії або правової системи окремої держави.

3. Формами безпосередньої демократії є особливі способи (сукупність способів) здійснення народом безпосереднього волевиявлення, спрямованого на реалізацію влади, носієм якої він є за визначенням. Такі способи мають забезпечувати пряме, безпосереднє виявлення волі народу, незворотні правові наслідки її прояву, а їх реалізація спрямована на вирішення важливих для суспільства та/або держави питань. Форми прямої демократії передбачають безпосереднє прийняття народом владних рішень або спонукання органів державної влади чи місцевого самоврядування до їх прийняття.

4. До форм безпосередньої демократії доцільно віднести, крім загальновідомих та широко застосовуваних виборів й референдуму, народну законодавчу ініціативу, народне вето, відкликання з посад, збори громадян за місцем проживання, громадські слухання, обговорення, петиції, ініціативи, законодавчі пропозиції та інші, оскільки, враховуючи невинну еволюцію сучасного суспільства та держави, їх коло по суті є необмеженим.

5. Застосування комплексного критерію історичного підґрунтя, значення для ефективного народного волевиявлення, поширеності у конституційній практиці, типовості для конкретної правової системи та ступеню законодавчої урегульованості, дає підстави усі форми прямого народовладдя поділити на типові (основні) та нетипові (допоміжні). Типові (основні) форми – це форми безпосередньої демократії, які характерні для більшості демократичних правових систем, є основними виразниками волі народу та мають високий рівень правового урегулювання (маються на увазі вибори й референдум). Нетиповими (допоміжними) доцільно визнати ті форми безпосередньої демократії, що не мають достатнього рівня поширеності, нормативного урегулювання, популярності у вираженні народної волі та відіграють допоміжну роль у прийнятті владних рішень або спонуканні до їх прийняття, тобто по суті усі інші, окрім виборів та референдуму, форми безпосередньої демократії.

6. Конституційний принцип народного суверенітету може набути ознак суспільної, політичної та правової реальності виключно у разі наявності широкого кола нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, за допомогою яких народ має реальну можливість втілити свою справжню волю у повсякденне життя. Такі форми забезпечують безперервність процесів реалізації належної народу влади, а фактично нерозривність комунікативного зв'язку між народом та владою, суспільством та державою. Вони відображають ті суспільні настрої та ідеї, що не можуть бути виражені під час реалізації основних форм прямого народовладдя. За відсутності допоміжного впливу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії на суспільні відносини стає все менш можливою повноцінна реалізація народом належної йому влади. Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії дозволяють значно розширити коло питань, з яких громадяни отримують можливість безпосередньо приймати рішення, спонукати органи влади до їх прийняття або сформулювати позицію та внести її на розгляд представницьких органів публічної влади.

7. Форми безпосередньої демократії сприяють встановленню міцного комунікативного зв'язку між державою та громадянами. Втрата такого зв'язку може призвести до деструктивних процесів у суспільстві і державі, пов'язаних із намаганням суспільства озвучити свої нагальні потреби та донести свою волю до влади. Уникнути непередбачуваних ситуацій, що можуть становити загрозу стабільності конституційного ладу в державі, дозволяє вчасне включення до

наявного правопорядку нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії.

8. Безпосередня демократія є первинною формою демократії. Поява демократичних ідей та принципів передусім ґрунтувалася на визнанні необхідності й доцільності надання громадянам права на безпосередню участь у владних правовідносинах. Процес виникнення та еволюція безпосередньої демократії як способу здійснення публічної влади можна умовно періодизувати наступним чином:

1) Давня (архаїчна) модель безпосередньої демократії (період з VI ст. до н.е. – приблизно XVI ст. н.е.), коли демократія фактично ототожнювалася з прямим народовладдям, а представницькі органи не вважалися інститутами демократії. Пріоритетною формою безпосередньої демократії на цьому етапі були загальні (народні) збори, а тому цей період можна назвати демократією народних зборів.

2) Сучасна (модерністська) модель безпосередньої демократії:

✓ нівелювання значення загальних зборів як єдиної основної форми безпосередньої демократії (початок XVIII століття);

✓ поява та юридичне закріплення нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії (кінець XVIII – кінець XIX століття);

✓ інформатизація форм безпосередньої демократії (кінець XX століття й до теперішнього часу).

9. Виникнення та введення в сучасну практику демократії як державного (політичного) режиму нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії не є спонтанним, а обумовлене сукупністю та взаємодією обставин, які, з плином часу, вказують на необхідність та можливість реалізації права народу на владу через нові чи оновлені форми прямого народовладдя. Таким чином, відбувається морфогенез нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, тобто процес зародження, виникнення, становлення та розвитку форми прямого народовладдя. Кожна форма безпосередньої демократії проходить певну трансформацію на шляху від прояву прямого народовладдя, до, власне, його форми. Морфогенез нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя характеризується перманентністю. Сучасна криза демократії підштовхує суспільства багатьох держав світу до постійного пошуку нових форм прямого народовладдя та трансформації або ж адаптації до нових реалій вже наявних.

10. Прояв безпосередньої демократії – це діяльність суспільства, що полягає у вираженні його волі, спрямованій на здійснення безпосереднього впливу на владні відносини та їх результати, яка, проте, не набула достатніх ознак форм прямого народовладдя через низький рівень імперативності та неузгодженість з наявними правовідносинами. Прояви безпосередньої демократії більшою мірою підпорядковуються так званому гібридному праву, тобто системі

правових та неправових важелів регулювання реальних суспільних відносин, до яких, з-поміж інших, можуть належати моральні, релігійні норми, громадська думка тощо. Особливістю морфогенезу форм прямого народовладдя є те, що прояви безпосередньої демократії прагнуть перейти регулювання громадянською конституцією, основу якої і складає гібридне право, до регулювання державною(офіційною) конституцією (системою чинних нормативно-правових актів), що на практиці означатиме їх включення до правової системи держави та набуття ними належних ознак форм прямого народовладдя.

11. Морфогенез нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії відбувається у декілька етапів:

1. поява суспільного явища, а саме прояву безпосередньої демократії, який полягає у певних діях народних мас, спрямованих на донесення своєї волі до влади;

2. вступ суспільного явища у протиріччя із усталеними суспільними відносинами, що, здебільшого, полягає у відсутності належного правового регулювання певного прояву безпосередньої демократії та не включення його до системи владних правовідносин;

3. взаємна трансформація правової системи, суспільних відносин та проявів безпосередньої демократії;

4. включення прояву безпосередньої демократії до системи суспільних правовідносин.

12. Застосований у даній роботі морфогенетичний аналіз дозволив визначити, чи можна вважати певне суспільне явище формою безпосередньої демократії. За його допомогою неможливо передбачити майбутні форми прямого народовладдя, однак можна окреслити ймовірні напрямки розвитку владних правовідносин та шляхи їх оперативного конституційно-правового закріплення.

13. Серед нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії найбільш значимою є група форм, що реалізуються шляхом голосування. До них належать: народне вето, народна правотворча ініціатива, відкликання з посад. Вони засновані на механізмі загального голосування з питань, що мають високий суспільний резонанс, а саме прийняття нового нормативно-правового акту, скасування чинного нормативно-правового акту чи його частини, а також відкликання з посади обраного представника. Ці форми суттєво відрізняються від виборів та референдуму тим, що голосування не пов'язане із прийняттям владного рішення по суті суспільно важливого питання, а становить собою проміжний етап на шляху прийняття чи скасування рішення. Такі форми безпосередньої демократії дозволяють значно розширити сферу народного впливу на державну політику та забезпечити залучення широкого кола громадян до безпосереднього вирішення найбільш актуальних питань загальнодержавного та місцевого значення. Вони можуть бути ініційовані виключно народом, мають абсолютний характер та використовують механізми голосування лише як

кінцевий етап процесу встановлення остаточної волі народу. Вони дозволяють встановити ефективний контроль народу за діяльністю представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування.

14. Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом зборів, характерні для вирішення суспільно важливих питань місцевого значення, оскільки їх реалізація ускладнюється пропорційно зростанню кількості їх суб'єктів. До нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом зборів, належать загальні збори громадян за місцем проживання, громадські слухання, мітинги, демонстрації, пікети, протести тощо. Це ті форми безпосередньої демократії, які передбачають безпосередній діалог членів територіальної громади між собою та з представниками владних інституцій. Ефективний зв'язок між суспільством та владою має забезпечуватися загальними зборами та громадськими слуханнями, наділеними правом ухвалення рішень або внесення висновків та пропозицій, обов'язкових до розгляду органами публічної влади. Відсутність постійного й ефективного комунікативного зв'язку між громадою і владою сприяє перетворенню вищезазначених форм безпосередньої демократії у низько конструктивні зібрання, такі як мітинги, демонстрації, пікети, протести, майдани тощо.

15. Важливими нетиповими (допоміжними) формами безпосередньої демократії є ті, що реалізуються шляхом звернення громадян до органів державної влади чи місцевого самоврядування. Таким формам притаманна висока спонукальна спрямованість діяльності їхніх суб'єктів, оскільки їх кінцевою метою є врахування носіями державно-владних повноважень певних позицій чи ідей суспільства. До таких форм ми відносимо петиції та місцеві ініціативи. Петиції, як колективне висловлення ідей та пропозицій, поступово переходять у форму електронних петицій. Значно вищою ефективністю відзначаються ініціативи, які забезпечують не тільки вираження волі суб'єктів безпосередньої демократії, але й сприяють формуванню та донесенню до органів влади конкретних питань, що потребують вирішення, а також відображають бажані для суспільства шляхи їх вирішення.

16. Новою особливою формою демократії є електронна демократія (е-демократія), сутність якої полягає у використанні інформаційно-комунікативних технологій у процесах державного управління, інформування громадян про такі процеси та залучення широких кіл суспільства до участі в них. Е-демократія посідає дещо відокремлене місце серед інших форм демократії (представницької й безпосередньої), частково проникаючи у кожную з них. Складовими електронної демократії виступають електронний уряд, електронна участь, електронне урядування, а також пряма електронна демократія.

17. Пряма електронна демократія є сучасною технократичною формою прямого народовладдя, яка полягає у використанні інформаційно-

комунікативних технологій з метою безпосередньої участі народу в режимі онлайн у прийнятті владних рішень, спонуканні повноважних державних і муніципальних органів влади до їх прийняття, донесення до цих інституцій суспільної думки, позиції, ідей чи вимоги. Вона є окремою нетиповою (допоміжною) формою безпосередньої демократії, оскільки ґрунтується на нових принципах, дещо відмінних від принципів, покладених в основу інших, зокрема класичних, форм прямої демократії. До них ми відносимо наступні принципи: доступності інформації, швидкості і комфорту у вираженні громадянами своєї думки та безпосередньому прийнятті владних рішень, інтерактивності зв'язку суспільства і держави. Пряма електронна демократія суттєво змінює характер участі громадян у владних процесах, що не притаманно іншим формам безпосередньої демократії.

18. Найбільш потужною сучасною технологією, яка в майбутньому дозволить стати прямій електронній демократії базовою формою прямого народовладдя, є технологія блокчейн (децентралізована електронна база даних з розподіленим консенсусом), що ґрунтується на принципах децентралізації, анонімності, відкритості та безпеки даних. Найближчим часом в Україні на урядовому рівні має бути розроблено та прийнято загальнонаціональну програму розвитку блокчейн-технологій, яка визначить шляхи переходу усієї системи державного управління, а відтак і безпосередньої демократії, на блокчейн-основу. Це дозволить у майбутньому створити єдину загальнонаціональну, а також місцеві блокчейн-платформи, за допомогою яких громадяни залучені до опитувань, обговорень, внесення ініціатив і петицій та іншими способами брати участь у прийнятті владних рішень, вираженні своєї волі та захисті своїх інтересів на державному рівні.

19. Важливим проявом безпосередньої демократії, що пов'язаний з прямою електронною демократією, є конструктивна користування громадянами соціальними мережами. Завдяки соціальним мережам відбувається постійне вираження громадської думки та формування суспільних потреб, які перманентно тиснуть на владу та, за належного рівня політичної культури її представників, спонукають владу до вчинення певних дій та прийняття певних рішень.

20. У межах механізмів прямої електронної демократії вже досить активно функціонує моніторингова демократія, яка полягає у здійсненні активного перманентного контролю за діяльністю владних структур з боку суспільства, спрямованого на забезпечення відповідності прийнятих ними рішень нормам чинного законодавства та реальним інтересам й потребам суспільства, а також на коригування вектору діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування між виборами.

21. Новим законом має бути визначено, що в порядку народного вето нормативно-правові акти Верховної Ради України та рішення місцевих рад

можуть бути скасовані за ініціативою суб'єктів безпосередньої демократії за результатами голосування на всеукраїнському чи місцевому референдумі. У порядку народної правотворчої ініціативи суб'єкти безпосередньої демократії мають отримати право вносити проекти нормативно-правових актів до Верховної Ради України та інших актів до місцевих рад, які мають бути згодом обов'язково винесені на розгляд відповідного представницького органу. Членам територіальної громади має бути надано право за підсумками загального голосування відкликати депутатів місцевих рад, обраних за мажоритарною виборчою системою з підстав порушення ними закону, факт якого встановлюється судом, або систематичної неучасті без поважних причин у пленарних засіданнях представницького органу. Закон має наділити загальні збори громадян за місцем проживання правом прийняття обов'язкових владних рішень з окремих питань місцевого значення та рекомендацій, що мають обов'язково стати предметом розгляду на найближчому пленарному засіданні відповідної місцевої ради. Вважаємо за доцільне відмовитися від закріплення «заздалегідь мертвих» законодавчих норм про загальні збори громадян за місцем проживання у великих за чисельністю населення територіальних громадах. Закон України «Про безпосереднє здійснення влади Українським народом» має визначити порядок реалізації електронних петицій, онлайн-ініціатив та електронних обговорень як суто електронних засобів участі народу у владних правовідносинах. У разі успішності експерименту із запровадження функціонування пілотних блокчейн-платформ безпосередньої демократії усі механізми прямої електронної демократії у подальшому мають реалізовуватися в межах таких платформ, що має отримати належне законодавче закріплення.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Михайлов М. Б. До питання про принципи безпосередньої демократії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 82–84.
2. Михайлов М. Б. Класифікація типових та нетипових форм безпосередньої демократії. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 127–131.
3. Михайлов М. Б. Моніторингова демократія: поняття, зміст та місце в системі форм безпосередньої демократії. *Право і суспільство*. 2018. № 1, ч. 2. С. 26–31.
4. Михайлов М. Б. Особливості морфогенезу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 133–137.
5. Михайлов М. Б. Проблема суб'єктного складу безпосередньої демократії. *Право і суспільство*. 2017. № 5, ч. 2. С. 30–35.

6. Михайлов М. Б. Электронная демократия в системе форм прямого народовластия. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2017. № 6. С. 110–115.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Михайлов М. Б. Безпосередня демократія як організаційно-правова основа взаємодії суспільства та держави. *Національні та міжнародні механізми захисту прав людини : тези доп. Всеукр. круг. столу* (м. Харків, 20 квіт. 2016 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 183–186.

8. Михайлов М. Б. Пряма електронна демократія: сутність та проблеми конституційно-правового регулювання. *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 20–21 лип. 2018 р.). Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. С. 25–28.

9. Михайлов М. Б. Реалізація деяких форм безпосередньої демократії як складових правоохоронної функції держави. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 25 листоп. 2016 р.) / МВС України, МОН України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 201–204.

10. Михайлов М. Б. Сутність, значення та конституційно-правовий статус нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. *Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Запоріжжя, 27–28 лип. 2018 р. Запоріжжя : Запорізь. міська громад. орг. «Істина», 2018. С. 21–24.

11. Михайлов М. Б. Шляхи вдосконалення конституційно-правового регулювання безпосередньої демократії в Україні. *Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства : Міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Харків, 31 серп. – 1 верес. 2018 р. Харків : Східноукр. наук. юрид. орг., 2018. С. 23–26.

12. Михайлов М. Б. Щодо еволюції форм безпосередньої демократії. *Національні та міжнародні стандарти сучасного державотворення: тенденції та перспективи розвитку : міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Харків, 3–4 серп. 2018 р. Харків : Східноукр. наук. юрид. орг., 2018. С. 33–35.

АНОТАЦІЯ

Михайлов М.Б. Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії: теорія та конституційно-правове регулювання. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Харківський національний університет внутрішніх справ Міністерства

внутрішніх справ України; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2019.

Дисертація присвячена узагальненому дослідженню відмінних від виборів та референдуму форм безпосередньої демократії, обґрунтуванню необхідності поділу її форм на типові (основні) та нетипові (допоміжні), а також аналізу перспектив та напрямів удосконалення вітчизняного законодавства з метою забезпечення українському народові права на реалізацію належної йому влади через найширше коло форм безпосередньої демократії.

У дисертаційному дослідженні розкривається сутність безпосередньої демократії шляхом аналізу її об'єкта, суб'єкта та принципів реалізації.

Запропоновано систему критеріїв класифікації та здійснено класифікацію форм безпосередньої демократії, що дало змогу віднести до типових чи нетипових.

Ключові слова: демократія, форми безпосередньої демократії, пряма електронна демократія, блокчейн демократія, моніторингова демократія, морфогенез.

АННОТАЦИЯ

Михайлов М.Б. Нетипичные (вспомогательные) формы непосредственной демократии : теория и конституционно-правовое регулирование. - Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на получение научной степени кандидата юридических наук за специальностью 12.00.02 - конституционное право; муниципальное право. - Харьковский национальный университет внутренних дел Министерства внутренних дел Украины; Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразіна Министерства образования и науки Украины, Харьков, 2019.

Диссертация посвящена обобщенному исследованию отличающихся от выборов и референдума форм непосредственной демократии, обоснованию необходимости разделения ее форм на типе (основные) и нетипичные (вспомогательные), определению наиболее важных среди последних, а также анализу перспектив и направлений усовершенствования отечественного законодательства с целью обеспечения украинскому народу права на реализацию надлежащей ему власти через самый широкий круг форм непосредственной демократии.

В диссертационном исследовании раскрывается сущность непосредственной демократии путем анализа ее объекта, субъекта и принципов реализации. Проанализированы особенности современных форм непосредственной демократии и имеющиеся подходы к их классификации. Предложенные комплексные критерии классификации дали возможность отнести к нетипичным отличающиеся от выборов и референдумов формы

прямого народовластия, что, обычно, исполняют вспомогательную роль в осуществлении народовластия.

Акцентируется внимание на раскрытии сущности электронной демократии с применением самых передовых технологий, например блокчейн, как новой формы участия народа в управлении общественными и государственными делами.

Ключевые слова: демократия, формы непосредственной демократии, прямая электронная демократия, блокчейн демократия, мониторинговая демократия, морфогенез.

ABSTRACT

Mikhailov M.B. Atypical (auxiliary) forms of direct democracy: theory and constitutional regulation. - *Qualified scientific work on the rights of the manuscript.*

The dissertation for the degree of candidate of legal sciences in the specialty 12.00.02 - constitutional law; municipal law. - Kharkov National University of Internal Affairs Ministry of Internal Affairs; Kharkiv National University named after V.N. Karazin Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkov, 2019.

Dissertation is sanctified to the generalized research of different from elections and referendum forms of direct democracy, to the ground of necessity of division of her forms on a type (basic) and offtype (auxiliary), and also to the analysis of prospects and directions of improvement of home legislation with the purpose of providing to the Ukrainian people of right on realization of the proper to him power through the widest circle of forms of direct democracy.

In dissertation research essence of direct democracy opens up by the analysis of her object, subject and principles of realization. The system of criteria of classification offers and classification of forms of direct democracy is carried out, that gave an opportunity to attribute to typical or offtype.

Keywords: democracy, forms of direct democracy, direct electronic democracy, блокчейн democracy, monitoring democracy, morphogeny.